

Terrorisme og ansvar

J. Peter Burgess

Hvem har ansvar for terrorisme? Hva betyr det å ta ansvar for en terrorhandling? Hva vil det si å gi ansvar, å tilskrive ansvar for en terrorhandling? Å fraskrive seg ansvar for en terrorhandling? Hvem har ansvar for å forebygge eller stanse et terrorangrep? Hvem har ansvar for følgene av et terrorangrep? Hvor og når begynner ansvaret, hvor ender det?

Ansvarstypologi

Vi bruker gjerne begrepet « ansvar » i ganske alminnelige sammenhenger til å referere og handtere dagligdags oppgaver, plikter og gjøremål. Barn lærer seg ordet tidlig, den brukes i hjemmet, i jobbsammenheng, som trafikant og i utallige sosiale sammenhenger. Den har et enkelt og anvendbart bruksområde.

I *fagterminologi* derimot, inngår ansvarsbegrepet i et kompleks hierarki av ideer og relasjoner, som engasjerer alt fra juridiske kontrakter til religiøse innstillinger. Fagfolk snakker gjerne om individuelt og kollektivt ansvar, politisk og sosialt ansvar, forpliktelse og skyld, ansvar som dyd, yrkesansvar, juridisk og moralsk ansvar, proaktivt og retroaktivt ansvar, for å nevne bare noen.

Vi *tar* ansvar, vi *har* ansvar og vi *gir* ansvar. Vi *tilskriver* ansvar og vi *fraskriver* ansvar. Vi *pålegger* ansvar og vi *benekter* ansvar.

Men hvor kommer ansvar ifra? Og hvor skal det hen? Når er det legitimt og illegitimt? Hvem *har* det og under *hvilken omstendigheter* kan den som har det gi det bort?

Ansvar er altså et vanskelig, sammensatt, dypt menneskelig begrep. Det blir enda mer vanskelig, kompleks og menneskelig når det gjelder ansvar for terror. Et fenomen, en opplevelse som treffer det dypeste følelser ved mennesker

Ingenting griper vår menneskehet som terrorisme. Terrorismen sender vår ansvarsforståelse i en tailspin: det forblender, forvirrer og villeder.

Samtidig finnes det få konsept i vårt ideunivers som har så dype røtter i det moderne etos, og i vår moderne selvoppfatning som mennesker, både selvstendige, rasjonelle og utstyrt med moralsk dømmekraft.

Ikke minst, bare gjennom et nokså spesielt ansvarsbegrep kan man, for eksempel, støtte opp under det velkjente argumentet om at terrorhandlingen 22. juli kunne blitt avverget.¹

Opphav og konsekvens

En terrorhandling er ikke en handling blant andre. Og vi må være svært forsiktige med å uten videre anvende et ansvarsbegrep på samme linje med andre.

På den ene siden har en terrorhandling sitt opphav et sted vi vanskelig kan begripe. En terrorhandling inspireres av sinne, lidelse, tristhet, ydmykelse, og til og med galskap som er vesentlig dypere, sterkere, mer utenomjordisk enn folk flest kan forstå.

På den andre siden har en terrorhandling av sin natur konsekvenser, sjokkbølger og etterdønninger som også overgår vanlig erfaring. Terror er terror fordi den skaper opplevelser, blir til traumaer, som setter spor i individuell og kollektiv hukommelse, som forandrer enkeltes live, samfunnets selvforståelse, og til og med historiens løp.

På denne måten engasjerer spørsmålet om ansvar omkring terrorisme fortiden, nåtiden og fremtiden.

Ansvarsfra- og tilskrivning

Det gikk ikke lenge etter 22. juli før diskursen om ansvar blir et sentralt ledd i offentlig debatt om angrepet. Mange Lerø beskriver i en artikkel med tittelen « Ansvar, makt og ledelse » det han kaller « høysesongen for ansvars plassering etter 22/7 ».²

Litt over 3 uker etter angrepene, 12. august, oppnevner regjeringen 22. juli-kommisjonen. Det går frem av kommisjonens mandat at det ikke inngår i kommisjonens arbeid « å ta stilling til straffansvar eller annet rettslig ansvar i forbindelse med hendelsene ». Politisk eller moralsk ansvar blir ikke nevnt.

Spørsmålet om ansvar utenom det rettslige blir overlatt til den offentlige politiske debatten. Statsministeren lar ikke vente på seg. 6 uker senere i sitt innlegg i trontaledebatten tar han på seg ansvar for 22. juli, men antyder at han kommer til å bli sittende.³

10. november redegjør daværende justisminister Storberget og forsvarsminister Faremo for Stortinget om angrepene.

Storberget bekrefter at « rammen for PSTs ansvar følger av politiloven og omfatter alvorlige straffbare handlinger som truer sikkerheten i samfunnet og grunnleggende samfunnsinstitusjoner » og at « politimesteren er ansvarlig for politiets håndtering av alle typer hendelser i eget politidistrikt, herunder kriser » « Kommunene har i tida etter 22. juli hatt ansvaret for den psykososiale oppfølgingen av de rammede ».⁴

Videre konstaterer daværende forsvarsminister Faremo at « både Forsvarets og politiets rolle er å beskytte demokratiet, og å skape trygghet for innbyggerne i Norge, innenfor sine respektive

ansvarsområder » og at « det påligger alle et ansvar som medmennesker å være der for dem som trenger det etter disse hendelsene »⁵.

I samme høringen følger forsvarsministeren opp ved å fastslå at Forsvaret har « primæransvar for å håndtere terroranslag som konstateres å være et væpnet angrep i henhold til FN-paktens artikkel 51 ». Videre fastslår hun at 22. juli tydeligvis var en alvorlig kriminell handling, og at ansvaret for slik ligger ved politiet. « Forsvaret », bekrefter hun, « har et selvstendig ansvar for å sikre militære mål, også i fredstid ». Videre har Heimevernet i dag « territorielt ansvar og løser oppdrag som bl.a. militært vakthold og sikring av viktige objekter og infrastruktur ».⁶

Utover de detaljerte redegjørelsene om ansvarsforholdene i etatene, departementene og regjeringen avslutter justisministeren ved å slå fast at det er bare én ansvarlig person for angrepene, nemlig gjerningsmannen.

Tilregnelighet som ansvar

22. juli-kommisjonen ble satt ned av regjeringen 28. november. I forbindelse med oppnevningen bekreftet statsministeren at « målet med kommisjonens arbeid var å få fakta på bordet, usminket og ærlig ». Dette var viktig sa statsministeren, for at « de som satt med ansvaret 22/7 skulle kunne trekke de riktige lærdommene av hendelsene ».⁷

Rapporten inneholder mye om « ansvar », men unngår å ta stilling til alt som gjelder « straffeansvar eller annet rettslig ansvar ».⁸ Kommisjonen legger stor vekt på organisasjonsspørsmålet der en type formelt ansvar står sentralt. Den slår fast at « ansvaret for samfunnets sikkerhet påhviler alle forvaltningsnivåer, så vel sentrale som regionale og lokale »⁹, senere at « det enkelte departementet som har det overordnede ansvaret for å kartlegge risikoen og sårbarheten i egen sektor »¹⁰. Kommisjonen minner om at én av bærebjelkene for samfunnssikkerhetsarbeidet i Norge er *ansvarsprinsippet*. Ansvarsprinsippet defineres som « den etat som har ansvar for et fagområde i en normalsituasjon, også har ansvaret for å håndtere ekstraordinære hendelser på området ».¹¹

Men, hvilken etat har hvilket ansvar? Som kommisjonen peker på, går dette klart frem fra eksisterende offentlige dokumenter. PST og Politidirektoratet har deretter ansvar for « å skjærme myndighetspersoner mot sikkerhetstruende hendelser ».

Nasjonalsikkerhetsmyndighetene (NSM) har et overordnet ansvar om « å gi råd, koordinere og kontrollere sikkerhetstiltak ». Kripos har ansvar for « å etterforske terror »; PST alene har ansvar for « å utarbeide trusselvurderinger ». E-tjenesten har ansvar for « å kartlegge og motvirke « ytre » trusler mot rikets selvstendighet og sikkerhet, og mot andre viktige nasjonale interesser ». Politiet har ansvar for « å avdekke og stanse kriminell virksomhet og forfølge straffbare forhold

» og « yte borgerne hjelp og tjenester i faresituasjoner ». Det lokale politidistriktet har ansvar for « å forsøke å spore opp og pågripe de ansvarlige og forhindre ytterligere angrep ». Innsatsleder, operasjonsleder, og brannvesenet har ansvar for brannutvikling, helsetjeneste har ansvar for den helsemessige innsatsen. Justisdepartementet har ansvar for « å utarbeide overordnede retningslinjer ». Til slutt: hver statsråd er konstitusjonelt ansvarlig overfor Stortinget for at sikkerhet og beredskap er ivaretatt innenfor dennes ansvarssektor.¹²

Offentlig ordskifte om ansvar

Etter fremleggelsen av 22. Juli-kommisjonens rapport 13. august står statsrådene nærmest i kø for å ta ansvar. Alle sammen legger noe helt spesielt i begrepet « ansvar », alle « tar ansvar », og alle forstår det å ta ansvar som å fortsette som før. Statsministeren slår fast at han « har ansvar for alt som fungerte og ikke fungerte 22. juli » og « Jeg har det øverste ansvaret for politiet, beredskapsetatene og for å sikre borgernes trygghet. Etter 22. juli har det ansvaret innebåret at jeg har bestilt denne rapporten ».¹³

Mens statsministeren forsøker å klargjøre sitt ansvar følger fornyingsminister Rigmor Aasrund opp i Dagsnytt 18, ved å ta på seg ansvar for å « videre utvikle ansvar ».¹⁴ Samtidig fastslår politidirektør Øystein Mæland at han « kjenner på det tunge ansvaret for det som gikk galt i politiet ». I en kronikk beskylder Knut Arild Hareid regjeringen for « ansvarsfraskrivelse ».¹⁵ Erna Solberg er skarp i sin kritikk av Stoltenberg og sier at han skal ta ansvar, men ikke tar det. Også Venstre-leder Trine Skei Grande kritiserer ansvarstaking i forhold til PST.¹⁶ I mediene rapporteres det om at Anders Anundsen, lederen for Kontroll- og konstitusjonskomiteen fastslår at komiteen skal behandle 22. juli-kommisjonens rapport ved å lete etter ansvar.¹⁷

Ordsiftet får mange kommentatorer til å reagere. Magne Lerø peker på i ukeavisen *Ledelse*, at alle svarer etter samme mal og hevder at begrepet « ansvar » har fått en ny definisjon. Han slår da fast at ansvar har blitt et « svadabegrep ». Marie Simonsen i *Dagbladet* forsøker å svare på spørsmålet om hva ansvar er for noe ved å hevde at « noen må ta ansvar for at 22. juli ikke skal endre det norske samfunnet ».¹⁸ *Nationens* Kato Nykvist kommenterer at 22. juli høringene er en øvelse i å skyve på ansvar mellom etater og departementer.¹⁹ Statsviter Trond Nordby uttaler seg i NRKs *Ytring* om hva ansvar betyr i vår parlamentarisk styreform, og spør om politikerne ikke bør stilles for riksrett.²⁰ Drude Beer hevder i *Nationen* at statsministeren, justisministeren, politidirektøren og andre myndighetspersoner må ta på seg sin del av ansvaret. Hun hevder i tillegg at med ansvar følger skyld og at det er bare Mæland som har tatt på seg så langt. Hun skriver at ansvaret må frem i lyset og legger sin lit til Kommisjonens rapport.²¹ Magnus Thue kommenterer i *Minerva* og sier at med Kommisjonens grundige rapport må nå ansvarsdebatten begynne.²² Redaktøren i *Aftenposten* Per Anders Madsen kommenterer at « 22. juli blottla et

enormt sprik mellom ønsker og evner, mellom planer og resultat i alt som angår sikkerhet og beskyttelse », så spør han om statsministeren *kan ta* ansvar for fremtiden uten å bære ansvaret for fortiden.²³ Jan Inge Sørbø hevder i *Dag og tid* at 22. juli er det norske folks felles ansvar.

Andre tar sterkere til ord ved å hevde at statsministeren bør gå av som følge av sitt ansvar. Lignende kritikk og anbefalinger blir rettet mot justisminister Knut Storberg som faktisk velger å gå av som følge av at de pårørende holder ham ansvarlig.²⁴

Så sent som april i år ble det vurdert erstatningssøksmål mot staten eller straffesak mot politiet.²⁵

Ansvar som tilregnelighet

Men spørsmålet om gjerningsmannens juridiske ansvar er heller ikke entydig. Retten har naturligvis en helt annen form for ansvarsbegrep. Det ble også satt på prøve i løpet av behandling av Breivik saken. Det er fordi Anders Behring Breiviks *tilregnelighet* er kontroversielt i rettens forstand.

6 dager etter angrepet oppnevner retten som kjent to sakkyndige rettspsykiatere til å vurdere Breiviks tilregnelighet som forutsetning for et mulig dom. 29. november, 3 måneder etter de første redegjørelsene i Stortinget, avgir de sakkyndige sin rapport. Konklusjonen i rapporten er at gjerningsmannen var psykotisk under angrepene og derved utilregnelig. Konkret sagt, Breivik kan ikke stilles til *ansvar* for det han har gjort.²⁶ Etter betydelig populært opprør—ikke det vanlige grunnlaget for omgjørelse av rettsoppnevnte sakkyndige vurderinger—ble et nytt par sakkyndige oppnevnte. Disse vurderte det samme materialet og kom frem til en annen konklusjon: Breivik var tilregnelig i rettspsykiatrisk forstand.

Breiviks moralske, juridiske og politiske ansvar

Det vi var vitne til under rettsaken var en høyst uvanlig blanding av politikk, historie, kultur, trauma, sinne, vitenskap og jus. Overraskende mange hadde sterke meninger om svært kompliserte vitenskapelig-psykiatriske spørsmål.²⁷

I den mest elementære forstand er Breiviks ansvar for drapene utenfor all tvil. Han overga seg midt under en del av gjerningen på Utøya. Han innrømte i avhør å ha utført den andre delen av gjerningen i regjeringskvartalet.

Samtidig bestred han legitimiteten til de formelle anklagene han fikk i retten. Dette fordi « den har fått mandatet fra politiske partier som støtter multikulturalisme ».²⁸

Breivik forstår seg selv som soldat i en « Europeisk borgerkrig ». Og det finnes historisk presedens for legitime drapshandlinger i krigssituasjon, også hvor bare én side i krigsforhold er anerkjent. Borgerkriger, må det legges til, er i utgangspunkt alltid illegitime.

For det andre anser han seg selv som en politisk fange, noe som fører til at han senere anmelder både fengselsdirektøren og justisministeren for soningsforholdene.

Det bør legges til at krigsforhold i terrorismens tidsalder har en vanskelig legitimitet. Krigen mot terror, en amerikansk retorisk oppfinnelse, har ikke bidratt til å svekke legitimitet til selv-opnevnte *freedom fighters* verden over.

Ansvarspulverisering?

I denne sammenhengen har flere tatt til ord mot såkalt « ansvarspulverisering ». Med dette vises til, i forhold til 22. juli, at ansvaret blir spredt for tynt, at for mange enheter hver for seg sitter med for lite ansvar. Dette svekker koordinering og effektivitet, heter det.²⁹ Språkbruket om « pulverisering » løfter frem fordelene av en enhetlig forvaltning av landets anti-terror beredskap. Men det medfører to viktige ulemper.

For det første er en enhetlig utøvende etat sårbar. Om denne ledelsen svikter, enten av organisatoriske årsaker, korrupsjon, dårlig ledelse, gjennom materiell ødeleggelse, osv, så er hele systemet svekket.

For det andre, når det gjelder politisk etterrettelighet er det svært viktig for å verne om rettssikkerhet at sikkerhetspolitisk makt, nettopp denne type makt som blir brukt uten gjennomsiktighet, ikke konsentreres for mye.

Terrorisme og ansvar

Hva er nå ansvar? Hvem har ansvar? Når har man ansvar? Når blir man tilskrevet ansvar? Kan man gi ansvar eller bare ta ansvar? Har man ansvar å ta ansvar? Kan det være uansvarlig å ta ansvar?

Å ha ansvar betyr vanligvis å forholde seg til et sett etiske normer og regler. Man kjenner til en etisk kode, et regelverk, et sett retningslinjer, kanskje et lovverk. Man anerkjenner at denne koden, dette regelverket, er på en eller annen måte sentral til gjøremålet det dreier seg om. Å ta ansvar er sterkt knyttet til identitet. Å *være* noe betyr å ta ansvar for å være det.

Det er umulig, for eksempel, å kalle seg trikksjåfør uten å anerkjenne et sett regler og normer som følger med dette yrket. Noen av disse normene og reglene er uformelle. Man skal vise respekt for andre, være hjelpsom, la være å skade andre, osv. Andre er formelle: man skal være

over 18 år gammel, man skal kjenne til og respektere kjørereglene. Man skal akseptere vilkårene i sin arbeidskontrakt, osv..

Noe lignende kan sies om å være politibetjent, hjelpekorpsarbeider, statsråd, eller politiker. Det å være politimann eller politikvinne er til og med *sterkt* knyttet til dette ansvaret. En politi betjent som ikke følger de etiske reglene knyttet til stillingen og politiyrke er strengt tatt ikke en politibetjent.

Alle disse elementene samler seg i ansvaret man uttrykker gjennom sine *gjøremål*. I ansvarets øyeblikk stilles det ikke spørsmål ved de normene og reglene som ligger til grunn for ansvaret. Vi kan ikke samtidig forholde oss til reglene som ligger i bunnen for vårt ansvar og stille kritiske spørsmål til dem. Å ta ansvar er å suspendere, i alle fall i et kort øyeblikk, alle kritiske fakulteter i forhold til det vi er ansvarlige overfor. Noen som er ansvarlig kan strengt tatt *ikke* stille spørsmålstegn ved grunnen eller opphavet til dette ansvaret. Ansvar er ukritisk. Det er en selvfølge. Vi som tar ansvar går altså ut ifra at reglene er satt.

Vi som tar ansvar aksepterer at normene er gitte. De er gitte av en annen, en annen person, en annen autoritet, en annen instans. Det å ta ansvar innebærer at vi suspenderer våre kritiske fakulteter, slutter å stille spørsmål, gjør det riktige, det etiske, kort sagt, det ansvarlige. Det å ta ansvar er å frikoble seg, i ansvarets øyeblikk, fra opphavet til ansvaret, å kjøre autonom.

Ansvarets øyeblikk er slik sett et svært ensomt øyeblikk. Vi er alene, seiler for egen maskin. Vi er oss selv lik. Vi handler ut fra det reneste instinkt. Hvis ikke vi er alene, hvis det er noen til stede som holder oss i hånden eller tvinger oss til å handle gjennom makt eller autoritet, så er det ikke ansvar som utøves. Det er noe annet.

Ansvarets øyeblikk er også frihetens øyeblikk. Ansvar innebærer et valg. Man velger å ta ansvar. Er det ikke valgfrihet, er det ikke ansvar.

Men her er det et paradoks. For, å ta ansvar betyr å svare til noen eller noe. Ansvar er et svar til en forventning, til noe som noen forventer av oss. Kanskje det er sjefen vår, kanskje det er kongen, kanskje det er folket, kanskje Gud i himmelen. Ansvar er et forhold til en forventning, kanskje en forventning vi har til oss selv. Ansvar forutsetter til slutt et forhold til andre, til andre mennesker, til andre tider, andre ideer. Å ta ansvar betyr å gå i dialog med den eller dem som forventer at vi gjør det riktige. Hvem er nå det?

Noen forventer noe av meg. Jeg tar ansvar ved å svare til denne forventningen. For de som er i offentlig tjeneste er det som oftest offentligheten som stiller krav, som har forventninger.

Ansvar forutsetter en forståelse av disse forventningene, av de innstillingene andre har. Det forutsetter at vi vet hvem vi svarer til. Det forutsetter et fellesskap, et felles språk, et felles

verdigrunnlag. Ansvar forutsetter en kultur der de som er med forstår og anerkjenner, mer eller mindre, forventningene til andre.

Ansvar hviler på tillitt. Tillitt til andre, og tillitt til oss selv. Det handler om tillitt til andre fordi vi må kunne forvente av andre at de handler i samsvar med våre forventninger akkurat i øyeblikket der ingen kontrollerer. Og det handler om tillitt til oss selv fordi vi må kunne forvente av oss selv at i sannhetens øyeblikket vi oppfører oss slik at vi ønsker at andre skal oppføre seg.

Terrorismen er nettopp dette øyeblikket. Terrorismen er per definisjon, situasjonen der de etiske reglene som veileder oss gjennom det vanlige livet suspenderes. Det er øyeblikket der vi er overlatt til oss selv, til våre kulturelle forutsetninger, vaner og tradisjoner, til våre forhold til andre, og til et felleskap, både reelt og forestilt. Terrorismen er ansvarets øyeblikk fordi det er et umiddelbart svar til de forventningene vi mener andre har av oss.

I terrorismens øyeblikk er veiledninger, protokoller, regelverk, lover og etiske regler borte. Eller, sagt på en annen måte, dersom disse ikke allerede er internalisert, allerede en del av oss, allerede glemt fordi de er så gjennomført en del av oss, så er det for sent.

I krisens øyeblikk, når alle etiske instanser er borte, når det ikke er tid til å slå opp i håndboken, eller i grunnloven, når referansene er borte og orienteringspunkter er få, så er det ansvar som teller.

På denne måten kan vi forsøke å forklare ansvarsforvirring i kjølvannet av 22. juli.

Terrorismen ikke bare *ryster* men i stor grad *forstyrrer* ansvarsforholdene som samfunnet hviler på. Vi har sett i debatten om saksbehandlingen etter 22. juli at de menneskelige, politiske, juridiske, etiske til og med kulturelle forutsetninger for ansvarsbegrepet har bristet. Men det er kanskje fordi fokus har vært på det eksterne, ikke det interne. Ansvarsbegrepet slik vi har observert og dokumentert det i prosessene etter 22. juli bygger på en rekke antakelser om ansvarets byråkratiske grunnlag.

Men 22. juli opplevde vi unntakstilstander på alle kanter. Ikke bare maktpolitisk men også etisk. Mange hjerter ble satt ut av fatning. Mange institusjoner, både privat og statlig ble rystet, paralyisert, traumatisert. Det var eksepsjonelle tider. Vi har sett på nært hold at det er ikke bare sikkerhetssystemer og beredskapsopplegg som slo feil. Det var ikke bare kommandolinjer eller kommunikasjonsordninger som streiket. Det var ikke bare enkelte mennesker som mislyktes. Det fantes også *begrep* som sviktet, som ikke lenger kunne stå, ord og ideer som ble bankerott.

Det gjorde nemlig ansvarsbegrepet. Og det er viktig å spørre seg hvorfor, hvorfor et begrep som kobler menneskelig atferd til etiske systemer ikke lenger makter å klargjøre, å åpne, å skjære gjennom.

Hvor kommer disse etiske systemene i fra? Det blir etterhvert klart at ansvarsbegrepet er en pilar i det moderne menneskes selv-forståelse og selv-bilde. Dette selv-bildet ble grundig rystet av vårt forsøk på å tilskrive ansvar for en handling som nærmest er ufattelig.

Hva betyr det å ha ansvar for 22. juli? Hvem hadde ansvar før, under og etter terrorangrepene? Disse spørsmålene har nå en tom klang over seg.

På en måte er ansvarsdebatten over. På en annen måte har den aldri begynt, og den kan dermed ikke avsluttes. For ansvar er et kontinuerlig forhold til oss selv.

Den kan ikke debatteres på byråkratisk eller småpolitisk vis, og byråkratiets kringling bringer oss ikke nærmere et ansvarsforhold. Tvert imot, den fjerner oss fra et ekte sans for ansvar, basert på tillitt, delt opplevelse, felleskultur og en pågående menneskelig—det vil si etisk—utveksling om ting som aldri kan reduseres til en myndighetsperson som tar eller gir ansvar.

DO NOT CITE WITHOUT PERMISSION

¹ I forhold til *ansvar* forutsetter dette argumentet det følgende: Terrorhandlingen har opphav i én selvbevisst person, utstyrt med fornuft, frihet, selvstendighet, fri vilje, intensjon, moralsk bevissthet, og dømmekraft. Han disponerer de nødvendige resursene og ikke minst handlingsrom for å iverksette planen. Den personen har også anlegg for å kunne knytte sammen vilje og handling, og han forstår konsekvensene av sin handling. Han kan forstille seg, og til og med antar, et hendelsesrekkefølge som fører uavbrutt fra hans intensjon og vilje frem til de konkrete hendelsene vi kjenner til.

² http://www.verdidebatt.no/debatt/cat1/subcat2/thread300728/#post_300728

³

http://www.regjeringen.no/nb/dep/smk/aktuelt/taler_og_artikler/statsministeren/statsminister_jens_stoltenberg/2011/innlegg-i-trontaledebatten.html?id=658049

⁴ <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2011-2012/111110/2/>

⁵ <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2011-2012/111110/2/>

⁶ <http://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2011-2012/111110/2/>

⁷ NOU 2012: 14: 37.

⁸ NOU 2012: 14: 38.

⁹ NOU 2012: 14: 68.

¹⁰ NOU 2012: 14: 69.

¹¹ NOU 2012: 14: 70.

¹² NOU 2012: 14: 72-76.

¹³ <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/22juli/Stoltenberg-om-22juli-rapportenA-Vi-har-fatt-det-vi-ba-om-6964470.html#.UbaAtZVABsQ>

¹⁴ <http://www.nrk.no/nyheter/norge/1.8281012>

¹⁵ <http://www.nrk.no/ytring/beredskapen-sviktet-1.8281241>

¹⁶ http://www.dagbladet.no/2012/08/28/nyheter/innenriks/politikk/22_juli/terrorangrepene/23149477/

¹⁷ <http://www.nrk.no/nyheter/norge/1.8382349>

¹⁸ http://www.dagbladet.no/2012/11/27/kultur/debatt/22_juli/stortinget/kontroll_og_konstitusjonskomiteen/24562890/

¹⁹ http://www.nationen.no/2012/11/27/politikk/kommentar/22_juli/horing/etater/7824093/

²⁰ http://www.nrk.no/ytring/hva-betyr-det-a-ta-ansvar_-1.8874053

²¹ http://www.nationen.no/2012/08/11/politikk/terror/22_juli/anders_behring_brevik/politi/7593204/

²² <http://www.minervanett.no/ansvar-og-22-juli/>

²³ <http://www.aftenposten.no/meninger/kommentarer/Et-ansvar-som-ligger-hos-landets-politiske-ledelse-6964929.html>

²⁴ <http://www.nrk.no/nyheter/norge/1.8406200>

²⁵ <http://www.aftenposten.no/nyheter/iriks/Utoya-etterlatte-vurderer-soksmal-mot-politiet-7165083.html#.UbaG5pVABsQ>

²⁶ <http://www.document.no/rettspsykiatrisk-erklaring-anders-behring-brevik/>

²⁷ I bloggen til tilskriften *Minerva* har det gått en nyttig og interessant debatt om Breviks tilregnelighet under tittelen « Massemorderens ansvar » <http://www.minervanett.no/massemorderens-ansvar/>

²⁸ <http://www.tv2.no/nyheter/innenriks/22-juli-terror-oslo-og-utoya/brevik-anerkjenner-ikke-retten-3756248.html>

²⁹ Lerø « Det er en kombinasjon av politisk styring og etat lederens ledelse som pulveriserer ansvaret »